

X

HOROGKERESZT MOSZKVA FÖLÖTT

Az értelmiség elárultatása

Thorez sorsában nemcsak a baloldal elárultatása jelenik meg, hanem ama nemzeté is, amelyet a kommunisták éppoly gyarlón képviseltek, mint a kiegyezésre, sőt kollaborációra hajlamos jobboldal. A náci–szovjet paktum mindenkit defenzívába szorított, konzervatívokat és baloldaliakat egyaránt. Az előőrsök utánpótlási vonalát elvágták: kivált, hogy ez a kommunisták esetében azonos volt a Kominternnel és a moszkvai Külügyminisztériummal. A paktum irrealitásának képeit ismét Arthur Koestler idézte fel: a moszkvai repülőtéren Ribbentrop tiszteletére horogkeresztes zászló lengett, és a Vörös Hadsereg katonazenekara a *Horst Wessel* dallamát játszotta.

Addig is kötéltáncot járt az elkötelezett értelmiségi, vallotta később Koestler, de a paktummal elszakadt a kötél. A veterán akrobata, az egyszeri értelmiségi elvesztette dialektikus egyensúlyát, s ott vergődött a védőhálóban, kifacsarodott végtagokkal. Még nem voltak pokolra vetett, bukott angyalok, amikor Ribbentrop megérkezett Moszkvába.²⁴¹

A megneemtámadási szerződés a nemzetközi baloldal illúzióinak végét jelentette. Kigyógyította viszont a dialektikus egyensúlyozás számos olyan korábbi áldozatát, aki egyfelől vakhittel szolgált, másfelől azt az egyenleget állította fel, hogy az antifasiszta harc élvonalában küzdő Szovjetunió eleve felmentést érdemel belpolitikainak álcázott küzdelmeiben.

Az antifasizmus vagy a népfront azonban nem volt pusztán ürügye a szovjet érdek szolgálatának. Történelmi jogosságát végül az

teremtette meg, hogy a szovjet érdek ellenére lett példaadó történelmi erő. Miként Malraux fogalmazta, a népfrontban „Michelet legyőzte Marxot”, vagyis a történelmi helyzetben létrejött osztálykompromisszum az osztályharcot.²⁴²

Mindez inkább a fejekben, mint a valóságban történt. Marxon nem Michelet vett elégtételt, hanem a rasszizmus és az élesedő osztályharc számos képviselője.

Az illúzióvesztés pesszimizmusát számos politikai erő átélte. A trapézról a pacifisták is aláhullottak, akik Furet jellemzése szerint rosszul ítélték meg Hitlert, mert azt hitték, hogy engedményekkel megpuhíthatják, míg az „útítársak”, mint például Gide és Feuchtwanger, jól ítélték meg Hitlert, de tévedtek Sztálin esetében.²⁴³ Mindez éppen a megneemtámadási szerződés pillanatában világított ki tagadhatatlan élességgel. A Szovjetunió paktuma az orosz München volt: szabad kezet adott Hitlernek a nyugati háborúra.

Lengyelország feldarabolása

A paktum ugyanakkor szabad kezet adott a szovjet érdekek Lengyelország feldarabolására. Az aláírást követő huszonegy hónapban egymillió-egyszázhuszonezer lengyel állampolgárt deportáltak a történelmi Lengyelország területéről a Szovjetunióba. A németekkel kötött titkos egyezmény záradéka szerint a szovjet hadsereg bevonulhatott a keleti tartományokba azon az ideológiai jogcímen, hogy a kisebbségek védelmére érkezik. A fehéroroszk és az ukránok csakugyan megkülönböztetett kisebbségek voltak Lengyelországban, nem szólva a zsidóságról. Szovjet védelmük többszörös ürügy volt. Sztálin megőrizte a szovjet semlegesség látszatát. A Németországnak küldött ultimátumról, majd a francia–angol hadüzenetről Moszkvában egyetlen sor sem jelent meg. Sztálin kivárta Varsó elestét, előrenyomulása egyébként a német csapatoknak is határt szabott.

A lengyel kormány összeomlásával a németek a szovjet vonalak felé hajtották a zsidókat, akiket természetesen nem fogadtak be az épülő szocializmus országába.

A két diktatúra áldozatainak száma statisztikailag nem össze-mérhető. Az elnyomás fokozatai sem egybevetethetők. Ám ha mégis, úgy a náci mindenestől elbuktak a legenyhébb erkölcsi mércén is. A szovjet okkupáció során – mondja a kérdés elismert szakértője, Jan T. Gross – legalább nem volt érezhető a lengyeleket lekezelő fölény. A Vörös Hadsereg a szovjet uralmat terjesztette ki annak minden belső szörnyűségével együtt. A németek viszont külön sorsot szántak a lengyeleknek, a zsidóknak és az ukránoknak: az alacsonyabb rendű fajtát.²⁴⁴

A lengyelországi politikai és etnikai kisebbségek két tűz közé szorultak a legkevésbé sem átvitt értelemben. Lengyelország felosztása után került hadifogságba Henrik Ehrlich és Viktor Alter, a szociáldemokrata Zsidó Bund képviselője. Mindkettejüket Moszkvába hurcolták, börtönbe vetették. A lengyelek javára végzett kémkedés vádjával kínozták őket. Amidőn azonban a németek a Szovjetunióra támadtak, kiengedték őket azzal a feltétellel, hogy segítenek a zsidó antifasiszta bizottságnak, kivált a nemzetközi kapcsolatok terén. 1941 decemberében mégis újra letartóztatták őket. A nemzetközi tiltakozást Albert Einstein aláírása hitelesítette. Végül Litvinov közölte az amerikai szakszervezetek egyik vezetőjével, hogy kivégezték őket, mert a német se-regek előrenyomulásakor a különbékét szorgalmazták.²⁴⁵

A lengyel tragédiát az uralkodó elit rossz helyzetfelmérése is elmélyítette. Az invázió veszélyét a lengyel kormány végzetesen alábecsülte, hadseregét pedig módfelett túlértékelt. A paktum előtt egyetlen nappal egy lengyel gőzösön utazott Witold Gombrowicz, a század egyik jelentős krónikása. Nem sejtette, hogy hazáját feldarabolják, mégis – rossz előérzettől vezetve – Argentínában maradt. Jól ismerte az aktuális lengyel kormányt.

Az utólagos értékelések szerint a szovjet diktatúra kiterjesztése Kelet-Lengyelországra kisebb pusztítást végzett, mint a német meg-

szállás. A lengyel hadvezetés ezt másképpen látta. A vezérkari főnök Śmigły-Rydz marsall a nyugati diplomatáknak kijelentette: a németek csak a szabadságunktól fosztanak meg, az oroszokkal a lelkünket veszítjük el.²⁴⁶

Józef Beck őrnagyot, a lengyel külügyminisztert a nyugati hatalmak arra ösztönözték, hogy egy esetleges német támadás esetén engedélyezze a szovjetek beavatkozását, átvonulását. Józef Beck azonban úgy gondolta, hogy egy szovjet–lengyel egyezsége Hitler támadással válaszol. Az egyik pillanat világosságát azonban a rossz döntések vaksága váltotta. Az esetleges szovjet segítséget nemcsak a keserű lengyel történelmi tapasztalat utasította vissza, hanem az elbizakodottsággal egyes történelmi oroszellenesség is motiválta. Bonnet francia külügyminiszter a párizsi lengyel nagykövetet megalomániás szolgálékként emlegette. Mikor Bonnet 1939 augusztusában arra figyelmeztette Juliusz Łukasiewicz nagykövetet, hogy csapatösszevonásokról kapott hírt a lengyel határon, és Hitler páncélosai napok alatt elfoglalhatják Varsót, a nagykövet nevetve azt válaszolta, hogy csak várja ki a történet végét. A támadásra a lengyel hadsereg egy-két nap alatt Németország szívéig hatol előre.²⁴⁷

A Molotov–Ribbentrop-paktummal – hosszú távon – fél Európa Sztálin ölébe hullott. A Hitlerrel kötött egyezés felmondta a nemzetközi biztonság valamennyi egyezményét. A felek valójában egész Európára alkudtak meg, még ha az egyezmény aláírásakor ennek maguk sem voltak tudatában. Sztálin a balti államokra alkudott, és úgy járt, miként a bibliai Saul, aki a szamarát ment el keresni, s egy királyságra bukkant. Az egyezményhez csatolt titkos záradék csak nagy körvonalakban határolta körül a befolyási övezeteket. A lengyel összeomlás „konkretizálta” a lehetőségeket. 1939. augusztus 23-án még nem volt szó Lengyelország feloszlásáról. Talán megmaradt annak is a lehetősége, hogy egy önálló, bár a német befolyási övezet alá tartozó állam jöhessen létre.

A német támadás után a varsói szovjet nagykövet a nyersanyagellátás biztosítását ígérte a lengyeleknek. 1939 augusztusában feltehe-

tően csak Hitler sejtette az egyezés következményeit: a Berghofban az örjögés határán várta a Moszkvából érkező híreket. Enni se tudott, bőfögött, végül Eva Braun hozott neki valami diétás ételt. Amikor a jó hír végre eljutott hozzá, személyes adjutánsát, Ernst Hofmannnt küldte a delegációval Moszkvába. Nem a diplomáciai jelentésekre vagyok kíváncsi, hanem a részletekre, az intimitásokra. „A trivialisokra kevesen figyelnek, pedig azok sokszor érthetőbb kulcsot kínálnak egy ember megértéséhez, mint a külügy ostoba hájfejeinek a jelentései.”²⁴⁸

A német és a szovjet fél óvatos tapogatódzások nyomán rögtönzött. Mindkettő nehezen szokta az „új” politikát. Míg Hitler tudta, hogy az egyezmény kelet felől biztosítja a hadseregét, és ezzel megpecsételi Észak-Európa sorsát, addig Sztálint nem avatták be a lengyel lerohanás részleteibe. Sztálin szeptember 7-én, a Dimitrovvval folytatott megbeszélésen a nyugati kommunista mozgalmakat illetően egy addig ismeretlen szélirányba állt be. A fő feladatnak a német érzékenység kímélése rémlett. Az antifasiszta filmeket – így a Feuchtwanger regényéből készült *Az Oppenheim testvéreket* – azonnal levették a mozik műsoráról. A külföldi művek könyvtárából eltűntek az antifasiszta német emigránsok művei, sőt alkalmanként a birodalmi német sajtó egy-egy példányához is hozzá lehetett jutni. Eisenstein *Jégmezők lovagja* című filmjében a végtelen hómezőkön teuton lovagokat mészároltak le. Most Eisenstein Wagner új értelmezésével kísérletezik *A walkür* című wagneriádjában. Bemutatójára a Bolsoj Színházban került sor 1940-ben. Az egykori antifasiszták fanyalogtak, s a mester balszerencséjére a német követség kulturális attaséja jegyzékben kérte ki magának ezt a „zsidó pimaszságot”.

A jobb- és baloldali diktatúrák között a kulturális nacionalizmus egyengette a különbeke kézfogását. A moszkvai *A walkürt* megelőzte a Bayreuthban új betanulásban rendezett operabemutató Hitler részvételével. A *lieux de mémoire*-nak, a kulturális emlékhelyek újratereztésének Németországban a Wagner-évforduló kínált alapot. A düsseldorfi Heine-szobor ledöntése a német költészeti hagyomány átírásának kez-

detét jelezte. „A túlfűtött zsidó intellektualizmus korszakának végét” (*„Das Zeitalter eines überspitzten jüdischen Intellektualismus ist zu Ende gegangen”*) Goebbels a berlini Opernplatzon megrendezett rituális könyvégetésen jelentette be. Az „igazi” német örökség visszahódítását a következő lépcsőben s a következő esztendőben Schiller évfordulója kínálta. Goebbels gátlástalanul fordította ki a német felvilágosodás nagy alakjának „üzenetét”. Schillerben a „dór-germán” gyökereket kereste a fasiszta kulturális politika.²⁴⁹

A paktum az új nacionalizmusok politikájának beteljesülése volt. Amiképpen Hitler és Goebbels végül is a kozmopolitizmustól megtisztított németiség eszméjét erőltette tűzzel-vassal, úgy a sztálini tisztogatás az idegeneket, kémeket, hazafiátlan rombolókat vette célba. A párttörténet megtisztítása a bolsevik sovinizmus szellemét terjesztette. A területszerző imperializmusok ideológiai álláspontja ijesztően rímelt egymásra.

Molotov 1939. augusztus 31-én a Legfelsőbb Tanács előtt ismertette az új irányt. Külpolitikailag a Szovjetunió és Németország ellenségek voltak. „A helyzet most megváltozott, nem vagyunk többé ellenségek... A történelem bebizonyította, hogy Oroszország és Németország között az ellenségeskedés sohasem vezetett jóra. Ez volt az a két ország, amelyik a legtöbbit szenvedett az elmúlt háborúban.”

A titkos záradéknak, amely Lengyelország feldarabolásáról és a befolyási övezetek felosztásáról intézkedett, menet közben született meg az ideológiai igazolása. A lengyelek rosszul harcoltak, nyilatkozta Ernst Fischernek a Komintern egyik vezetője, Manuilszkij. A lengyelek gerinctelenek, duplázott rá Molotov, a nemrégiben visszautasított kérő, aki korábban még védelmet ajánlott a lengyeleknek azzal a feltétellel, hogy orosz csapatok léphetnek az ország területére. Lengyelország elvetélt ország, a versailles-i béke terméke, nyilatkozta a Legfelsőbb Tanács előtt Vjacseszlav Molotov.

A legrugalmasabbnak az emigráns német kommunisták bizonyultak. Ernst Fischer, akkoriban a kommunista *Internationale* című lap

szerkesztője számolt be a humor határát súroló páfördülésükről. Dimitrovnak, a Komintern vezetőjének Wilhelm Pieck és Walter Ulbricht adta elő meglepően dialektikus érvelését. Az antifasiszta és népfrempolitika, valamint a spanyol polgárháború háttérbe szorította a Kominternben a németeket. Sőt az antifasizmus nemegyszer németellenességbe csapott át. Ideje mindezt orvosolni, most, hogy kiderült: az igazi agresszor Franciaország és Anglia. Következésképpen Dimitrov hasson oda, hogy a bolsevik párt elsőbbségét elismerve ugyan, ám a testvérpártok között a nemzetközi munkásmozgalom a német kommunistákat fogadja el mentorként.

A Dimitrovnak rendezett mutatóvány alatt Ercoli (azaz Togliatti) némán ült, Klement Gottwald úgyszintén. Végnapjait élte a Komintern, 1943. május 15-én fel is oszlatták.

Sztálin kiválóan játszotta Hitler partnerét. Végül a németek sürgették a lengyel felosztást. Az oroszok a gyors német előrenyomulás hírére – meglehet, egy későbbi erkölcsi igazolásra sandítva – folyamatosan azt jelentették, hogy a hadsereg még nem bevetésre kész. Elsőre egymillió embert mozgósítottak, hogy szeptember közepén – miként a közös orosz–német kommuniké fogalmazta – a lengyel állam felosztásával felborult rendet és nyugalmat helyreállítsák.

Tizenhét nappal a német támadás után a lengyel hadsereg nem állhatta útját a sztálini „megmentőknek”. A bombázott Varsóból hatalmas tömeg indult Nyugat-Ukrajna és Belorusszia felé. Lvov rémlett a megfelelő célállomásnak. A Luftwaffe-támadás, a hirtelen fellépő benzinhiány megnehezítette a közlekedést. Az emlékezések ismert toposza lesz a korrump állomásfőnök, aki csak baksis ellenében enged fel az embereket a vonatra. Közlekedni kizárólag megvesztegetéssel lehetett.

Ukrajna mindenható rendteremtője ekkor Nyikita Szergejevics Hruscsov volt. A Vörös Hadsereg csapatait megelőzte az állambiztonsági szolgálat különítménye. 1939 novemberében a korábban Romániába költözött emigráns lengyel kormány Párizsba tette át a székhelyét Sikorski tábornok vezetésével.

A menekülők, új hazát keresők között az első áldozatok egyike Witkiewicz (Witkacy), a drámaíró volt 1939. szeptember 18-án. A németek elől menekült, és a szovjet csapatokkal találkozott szembe. Egy kicsiny belorusz faluban lett öngyilkos.

Az első világháború előtt az antropológus Witkiewicz a világhírű Bronisław Malinowskival járta be Új-Guineát, Ausztráliát és Indiát. Az első világháború kitörésekor orosz állampolgár lévén, hazadeportáltak. A szentpétervári kadétiskolába kényszerített Witkiewicz vitézül harcolt a fronton, és egy életre megundorodott a háborútól, a vérontástól. A katonái ugyan a forradalom kitörésekor komisszárrá választották, de Witkiewicz nem volt forradalmár. Lengyelországba költözött, filozófus lett, „a létezés különös metafizikai érzésének” megszállottja, kísérleti drámaíró, egy önálló írói univerzum megteremtője.²⁵⁰

A kisebbik rossz

Lengyelország zsidó közösségét Piłsudski halála után számos korlátozó intézkedés sújtotta. A Nemzeti Demokrata Párt programja – a náci ideológiával egybehangzóan – a keresőképességében megrokant zsidókat felesleg gyanánt kezelte. Nem kétséges, hogy kezdetben a lengyel zsidóság is felszabadítókat látott az orosz katonákban a német okkupációhoz képest. Apokrif anekdota fejezi ki a történelmi mozgást. A szovjet megszállásból kiábrándult lengyel zsidók a németek uralma alá igyekeztek a vonaton, míg a németektől megcsömörlött zsidók a szovjet zóna felé menekültek. Átkiabáltak egymásnak a másik vágányra: „Megőrültetek? Visszamentek Varsóba?” Mire a másik csoport: „Megőrültetek? Az oroszokhoz igyekeztek?”²⁵¹

Az oroszok: a kisebbik rossz, vélte a lengyel értelmiség németek elől menekülő csoportja. Adolf Rudnicki, a lengyel zsidó elbeszélő, Władysław Broniewski, Jerzy Putrament és Adam Wazyk a szovjet írók segítségével szervezték meg írószövetségüket.²⁵²